

Наталія ДЯЧЕНКО

НОМІНАЦІЯ ЧАСТИН РУКИ В ГОВІРЦІ СЕЛА НЕВГОДИ ОВРУЦЬКОГО РАЙОНУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розглянуто лексеми на позначення частин руки в сучасній середньополіській говірці, зокрема проаналізовано їхню семантику та мотивацію.

Ключові слова: *говірка, лексема, семема, соматизм, мотиваційна ознака.*

Один із визначальних принципів структурної організації мови – антропоцентризм, адже людина пізнає навколишній світ, порівнюючи незнайомі предмети насамперед із собою, частинами свого тіла й частинами тіла тварин, тобто з предметами, які постійно знаходяться в полі зору, і з цієї причини стають своєрідним еталоном для порівняння. Тому соматична лексика знаходиться в колі постійної уваги лінгвістів (праці В. Ткаченка, В. Німчука, О. Материнської, Д. Терехової, А. Попової, В. Денісюка, Т. Чайко, Н. Лобур, Н. Скоробагатько, О. Каракуці, А. Груцо та ін.).

Об'єктом нашого зацікавлення є соматизми на позначення частин руки в середньополіській говірці. Такий підхід до представлення матеріалу ґрунтується на тому, що „макроструктура мови чи говору може бути відтворена в усій її повноті через фіксування й глибокий аналіз лексем у складі мікроструктур, а мікроструктур – у складі макроструктур”¹.

Мета статті – різнобічно представити назви на позначення частин руки в сучасній говірці, розглянувши їхню семантику та мотивацію вторинних значень у структурі цих лексем, а також увиразнити зібраний матеріал даними з інших регіонів Полісся.

Для дослідження обрано середньополіську говірку с. Невгоди Овруцького р-ну Житомирської обл., оскільки серед соматичної лексики українських діалектів особливу цінність має матеріал, зібраний у поліських говірках, – одній із найбільш архаїчних діалектних зон Славії.

Назви кінцівок та їхніх частин належать до базових одиниць тематичної групи лексики соматонімів. Водночас зауважимо, що на відміну від мов, у яких активно використовуються спеціальні назви різних частин верхньої кінцівки (нім. *Hand*, англ. *hand* ‘кисть руки,’

---

¹Зеленько А.С. Принципи типологічного структурно-семантичного дослідження діалектної лексики // Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти. Матеріали доповідей Міжнародної наукової конференції. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. – С. 45.

‘старовинна міра довжини, приблизно в півметра’ [СУМ, IV, с. 514]. Як метронім назва відома й на Поліссі, зокрема для позначення ‘довжини витканого полотна, яка набивається за один раз на навій’ *ʎóкот*’ [МЛАНП, с. 274]. Вторинні значення у структурі цієї лексеми розвинулися внаслідок метонімічних процесів. Так, семема ‘частина рукава одягу, що облягає місце, де згинається рука’ з’явилися внаслідок перенесення за суміжністю розташування реалій. Решта значень – метроніми, результат вторинної метонімії за формулою ‘назва приладу для вимірювання – назва одиниці вимірювання’². Зауважимо, що використання лексеми *ʎікоть* для позначення одиниці виміру довжини відоме багатьом мовам. На території України ця одиниця виміру ‘застосовувалась переважно для вимірювання тканин’ (пор.: діалектне ‘довжина витканого полотна, яка набивається за один раз на навій’) ‘і звичайно ... дорівнювала відстані від ліктьового згину до кінця середнього пальця руки’³. Особливості антропометричних мір, зокрема *ліктя*, була відсутність сталого кількісного наповнення метроніма, зумовлена відмінностями в способах вимірювання. Тому, за різними свідченнями, *лікоть* дорівнював 46 см⁴, близько 50 см [СУМ, IV, с. 514], *ʎікоть* (*ʎокоть*) 60 см [ГС, с. 113], *ʎокот* ‘міра довжини’ [Онишкевич, I, с. 417]. В. Винник зазначає, що ‘у словнику за ред. Б. Грінченка ця назва подається в двох фонетичних варіантах – *лікоть* і *локоть*, причому як назва одиниці виміру перевага віддається слову *локоть*’⁵. Пояснення цьому вчений убачає в прагненні мови формально (за допомогою фонетичних засобів) розмежувати соматичне і метрологічне значення цієї лексеми⁶.

Хоча в говірці с. Невгоди сьогодні не зафіксовано використання лексеми *ʎóх(к)от*’ як одиниці вимірювання (на *ʎóхт’і ко’лис’ м’н’ерали’*), проте діалектоносійам відомо, що відстань від кінчиків пальців до ліктя дорівнює приблизно 50 см.: *це на ʎетри м’н’єрайе ʎен’ч’і’ ўже // ...о’до не дохв’атило ʎетра да’і йак’раз на ʎóхот’ по’пало // ...це ʎен’ч’і’ так // о’но ʎан:а там од’на // ... от йак ти пон’імайеш м’н’єрат так йак ʎетрами / а во’на ка / а до ʎóхт’а по’ло’в’іну*. Крім того, інформатори зазначають, що є метронім *пу’ʎóхт’а*, але не можуть пояснити його семантики (пор.: *півʎокоть* ‘міра довжини, що дорівнює 30 см’ [ГС, с. 148]).

² Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 20.

³ Там само. – С. 20.

⁴ Там само. – С. 20.

⁵ Там само. – С. 20.

⁶ Докладніше про генезу одиниці вимірювання *лікоть* див.: Жеребецький Є.П. До генези метрологічного терміна *лікоть* // Українська лєсика в історичному та ареальному аспектах / Відп. ред. Р.Й. Керста – К.: Наук. думка, 1991. – С. 88-100; Романова Г.Я. Наименование мер длины в русском языке. – М.: Наука, 1975. – С. 69.

У семантичній структурі лексеми *п'ям'* є переносне значення 'п'ятіря' [СЗГ, II, с. 110], тобто 'долоня руки з пальцями; кисть руки'. Це значення в говірці зберігається лише в межах стійкого словосполучення *дай п'ям'*.

У досліджуваній говірці 'внутрішній бік кисті руки' позначають номени *долон'а*, *лодон'а*, для яких соматична семантика є етимологічно вторинною (пор.: у степовому говорі лексема *ладоня* відома не лише із соматичною семантикою, а й як назва 'рівнини в загальному значенні' [СНГТК, с. 108]). Її семантичний розвиток відбувався за принципом спеціалізації, "або звуження значення – виникнення більш вузького значення щодо вихідного, ширшого значення", оскільки раніше вона позначала не лише частину тіла – долоню, – але й просто рівне місце. Рудиментом у цьому семантичному ланцюжку є фразеологізм *як на долоні* 'дуже добре видно' [СУМ, II, с. 360], який висунув на перший план одну з визначальних ознак *долоні* – 'рівність'. Крім того, номени *ладон'а* використовують як назву 'дівчини, якій догоджають у всіх бажаннях'. Виникнення цього значення діалектоносії коментують так: *мазничку називали // о така ладон'а у матер ти в і росла / пан'и така // це ўже так поман'уйут //... (д'єўка) ў матер в і росла йак на долон'ц'і тебе в і носіла*.

Лексема *палець* (у давньоруській мові вона, очевидно, позначала тільки 'великий палець'⁷) у цій діалектній зоні уживається з первинним соматичним значенням, зокрема *пал'лиць* [СЗГ II, с. 23; КСПГ] та вторинними: *палець* 'дерев'яний цвях, забитий у бруси стіни для їх скріплення' [АБЛЗП, с. 24], *палець*, *палец*, *пал'ец* 'торцове завуження каркасного стовпа, яке заходить у видовбку нашлапа зверху або підваліни низу' [НБЛ, с. 162], 'торцове завуження плахи (бруска), яке заходить у паз вертикального стовпа або в паз стіни' [НБЛ, с. 163]. Їхня поява зумовлена формальною та функціональною подібністю реалій, а саме – здатністю щось брати, тримати. Крім того, ця словоформа називає 'передню частину взуття, носок' – *пал'ц'і* [ГСОВ, с. 113]. Цей факт вторинної номінації пояснюється суміжністю розташування пальців і частини взуття, що їх прикриває. У говірці лексема *пал'ец*, *пал'ец*, *палец* уживається як у первинному соматичному значенні, так і у вторинних: 'кінцева частина лап тварин і птахів'; 'передня частина взуття, носка'; 'деталь у вигляді стержня в машинах': *у сечкарн'ї*; *у кроснах*; 'дерев'яний цвях, забитий у бруси стіни для їх скріплення'.

Демінутив *пал'ч'їк* позначає 'маленький палець', 'кіготь нехижкої птиці' (*мо'їа/ ка'жу/ курочка одор'вала аж од двох пал'ч'їкоу два н'охт'їк'ї //...да не! може...сту'н'їт*). Також зафіксовано використання

⁷ Материнська О.В. Семантика найменувань частин тіла в англійській, німецькій, українській та російській мовах: Дис. ... канд. філол. наук. 10.02.17. – Донецьк, 2005. – С. 55.

⁸ Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 311.

цієї лексеми на позначення ‘мізинного пальця’: зб’їла ч’ї пор’єзала свого пал’ч’їка//.

Зважаючи на життєву важливість для людини цієї частини верхньої кінцівки, у досліджуваній говірці (як і в інших діалектах та літературній мові) функціонують назви для кожного пальця зокрема: в’єл’їк’ї, ўказат’єл’ні, серед’ні, ко’зінец: бо в’н коло м’єзінца, м’єзін:ї палец: в’єл’їк’ї, по-кул’турному ўказат’єл’ні, ма’зін:ї, ъ’єрві’ї палец – в’єл’їк’ї / д’ругї – не’уд’рушнік / а ‘ц’їє / а це м’єзін:ї / а ‘ц’їє два (пор.: у західнополіських говірках зафіксовано такі назви на позначення пальців *серед’її, кри’зениц’* (безіменний), *мізениц’* [СЗГ, I, с. 254], *примізинец* ‘безіменний палець’ [СЗГ, II, с. 87]). В основу номінації покладено розмір (в’єл’їк’ї, ма’зін:ї, м’єзін:ї), порядок розташування (*серед’ні, ко’зінец*) та функціональна ознака (*ўказат’єл’ні*). Серед перерахованих специфічною є назва *не’уд’рушнік*. Її виникнення діалектоносії коментують так: *в’н / баи / не так же ж ‘сам ‘ебайє / в’єл’їкого до ї’го ‘чав’їш*.

Від назви *мізінний* утворено демінутив *мізінчик* ‘найменший палець на руці’, який використовується на Поліссі й для називання останньої дитини в сім’ї [СЗГ, I, с. 315]. Подібне маємо й у випадку з прикметником *мізінни*(а, е), який має ту ж семантику □СПГ, с. 125□. Поява вторинних значень у структурі цих слів зумовлена метафоричним перенесенням за подібністю останнього, найменшого пальця та відповідного статусу наймолодшої дитини. У говірці с. Невгоди лексема *мізінч’їк* також репрезентує семіми ‘мизинець’ та ‘найменша дитина в сім’ї’: *за мноїу ходит’їє ї м’єзінч’їк*.

Семему ‘палець’, крім однойменного соматизму, у літературній мові позначає також лексема старослов’янського походження *перст*. Проте як єдина назва пальця без конотації урочистості, застарілої вона функціонує лише в центральних закарпатських говірках. Натомість на Поліссі вона відома з вторинним значенням ‘м’який кінчик пальця’. М.В. Никончук та О.М. Никончук кваліфікують його як ‘семантичний ендемізм, оскільки в словниках зафіксовано (лексему – Н.Д.) тільки в значенні ‘палець’⁹. Форма множини цього слова – *персти* – вживається у середньополіських говірках зі значеннями: 1) ‘жіноча прикраса на шию, намисто’; 2) ‘жіноче намисто, яке звисало до грудей і прикріплювалося до одягу, щоб не обвисало’ □ГСОВ, с. 117□. МО – певна подібність форми намистинок до пальців, зокрема їх продовгуватість.

На позначення кінчика пальця руки поліщуки використовують назви *пучка, пучк’ї, ‘їколотк’ї, ш’їкалатк’ї, ш’їколотк’ї, ш’їколотки, ш’ї’колотк’ї, ш’їколотк’ї* [ПЛНМ, с. 57], *по’душечка*

⁹ Там само. – С. 334.

¹⁰ Никончук М.В., Никончук О.М. Ендемічна лексика Житомирщини. Методичні рекомендації для вчителів. – Житомир, 1989. – С. 180.

[СЗГ, II, с. 62]. У досліджуваній говірці семему ‘пучка, м’яка частина кінця пальця руки’ представлено назвою *мйа\к’иш*. Варто зазначити, що лексема *пучка* в досліджуваній говірці використовується для номінації ‘суглоба (кісточки, що випирає) пальця руки’ (в опрацьованих джерелах таке значення не зафіксовано). Паралельно функціонує синонімічна назва цього соматизму – *суставч’ік’і*: *оце ч’їіе суставч’ік’і* – *пучечка*. Отже, демінутив *пучечка* позначає ‘суглоби (кісточки, що випирають) пальця руки’, а також ‘щіпку, дрібку’. МО появи останнього значення – суміжність розташування реалій.

Лексема *н’охт’і*, *н’огот’* відома із семантикою ‘рогове захисне покриття на кінцях пальців людини’, ‘кіготь хижої птиці’, ‘кіготь нехижої птиці’ (пор.: ‘кіготь хижої птиці’ *н’огот’*; ‘кіготь нехижої птиці’ *н’ігот’*, *н’огот’*, *н’огат’* [МЛАПП, с. 199]). Вторинні значення виникли внаслідок перенесення за зовнішньою та функціональною подібністю. Від неї зафіксовано похідну назву *н’охт’ік* ‘маленький ніготь людини’, ‘кіготь нехижої птиці’. У говірці залежно від ситуації послуговуються також і конотованими назвами для охайних::неохайних нігтів людини: *юно йак поза\води\те моло\ди\іе / до ка\жут / оно йа\к’їіе \к\охт’і поза\води\ла; \к\опт’і, назу\рє* (пор.: *\к\охт’і, назу\ри, наз’у\ри, ра\нузи* [КСПГ]). Первинною для них є функція позначення відповідних частин тіла тварин та птахів.

Таким чином, номінативна специфіка назв частин руки виявляється в тому, що: а) порівняно з назвою цілої кінцівки – *ру\ка*, яка є суто “людською”, серед назв її анатомічних складників відбувається взаємообмін між тематичними групами лексики людини як біологічна істота і тваринний світ: *палець* ‘одна з п’яти рухомих кінцевих частин кисті руки або ступні ноги в людини’ та ‘кінцева частина лап тварин і птахів’; *ніготь* ‘рогове захисне покриття на кінцях пальців людини’ і ‘кіготь хижої птиці’, ‘кіготь нехижої птиці’; зафіксовано факти використання назв *\к\охт’і, \к\опт’і, назу\рє* на позначення нігтів людини з негативною конотацією тощо; б) відзначено кілька випадків номінації тією самою лексемою частини тіла загалом та її складників: *пал’ч’і\к* ‘маленький палець’ і ‘мізинець’, *перст* ‘палець руки’ й ‘м’який кінчик пальця’ (те саме можна сказати про соматизми *ру\ка, но\га*); в) частина соматонімів та відсоматичних дериватів, зафіксованих у говірці, має фонетичні варіанти: *пал’єц / пал’ец / палец; м’є\зін.у’ / м’є\зин.у’* (палець); *до\лоня / ло\дон’а; \к\охт’і / \к\опт’і; пле\че / пле\ч’є*; г) деякі частини руки мають у говірці синонімічні назви: *пах\ва / пах\в’і\на / пуд\мі\шка; ўка\зат’ел’ні’ / непуд\рушні\к*. Останній приклад є свідченням того, що дані окремих говірок мають значну перспективу, оскільки можуть доповнювати наддіалектні моделі новими елементами, усуваючи лакуни в представленні матеріалу, зумовлені диференційним характером більшості діалектних лексикографічних праць, фрагментарністю охоплення території тощо, а зібраний таким чином матеріал створить цілісну картину функціонування соматизмів

та відсоматичних семантичних дериватів на Поліссі, а ширше в українському діалектному континуумі, крім того, він може бути покладений в основу типології говірок.

Список скорочень джерел

АБЛЗП – Євтушок О.М. Атлас будівельної лексики Західного Полісся. – Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1993. – 134 с.

АУМ – Атлас української мови / [Варченко І.О., Довгопол С.Ф., Закревська Я.В. та ін.]. – К.: Наукова думка, 1984–2001. – Т. 1-3.

ГС – Гуцульські говірки. Короткий словник / [відп. ред. Я. Закревська]. – Львів, 1997. – 232 с.

ГСОВ – Гримашевич Г.І. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. – Житомир: Північноукраїнський діалектологічний центр Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2002. – 184 с.

КСПГ – Картотека Словника поліських говорів (зберігається на кафедрі української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка).

МЛІАПП – Никончук М.В. Матеріали до лексичного атласу української мови: Правобережне Полісся. – К.: Наукова думка. – 1979. – 316 с.

НБЛ – Никончук М.В. Будівельна лексика Правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов. – Житомир: Редакційно-видавничий відділ облполіграфвидаву, 1990. – 372 с.

Онишкевич – Онишкевич М.І. Словник бойківських говірок. – К.: Наукова думка, 1984. – Ч. 1-2.

ПЛНМ – Никончук М.В. Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії. – Житомир: Полісся, 2001. – 148 с.

СЗГ – Аркушин Г.І. Словник західнополіських говірок. – Луцьк: Вежа, 2000. – Т. 1-2.

СНГТК – Громко Т.В. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. – Київ – Кіровоград: РВГЦ КДПУ, 1999. – 224 с.

СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К., 1970–1980. – Т. I-XI.

Наталья Дяченко

Номінація частин руки в говірці с. Невгоди овруцького р-ну житомирської обл.

В статті розглядаються лексеми, що позначають частини руки, в сучасному середньополіському говорі, а саме проаналізовано їх семантику та мотивацію.

Ключевые слова: *говор, лексема, семема, соматизм, мотиваційний ознак.*

Natalia Dyachenko

The Nomination of Parts of the Manuscript in the dialect of the village Nevgody, Ovruch district, Zhytomyr region

The article deals with lexemes on designations of parts of the manuscript in the middle-polissya dialect. Their semantics and motivation are also analyzed.

Key words: *dialect, lexeme, semema, somatyzm, motivate feature.*